

Очевидно, що шкода, заподіяна ним радянській владі, навряд чи була більшою, аніж завдана деякими іншими чільними діячами махновського руху, котрі в різний час потрапляли до рук ЧК, і яким, однак, зберегли життя. П. Рибін опинився в невдалий час у невдалому місці. Окрім того, і це, мабуть, найголовніше — він навряд чи погодився б на роль провокатора або інформатора у середовищі своїх колишніх соратників, а відтак не становив більше жодного інтересу для режиму, встановлення якого за іронією долі наближав майже все своє свідоме життя. Доля Петра Рибіна стала ще одним підтвердженням відомого афоризму про революцію, яка пожирає своїх дітей.

Боровик Н. Секретарь Совета революционных повстанцев Украины (махновцев) П. Рыбин: портрет анархиста

В статье на основе ранее неизвестных архивных документов исследуется жизненный путь и общественно-политическая деятельность секретаря высшего политического органа махновского движения в 1920 г. Петра Рыбина.

Ключевые слова: Пётр Рыбин, анархизм, архивно-уголовное дело, органы государственной безопасности.

Borovyk M. The Secretary of the Council of Revolutionary Insurgents of the Ukraine (Makhnovists) P. Rybin: the portrait of anarchist

On the basis of new archival documents the article is studied the biography of Petro Rybin, the secretary of upper political body of the Makhnovists movement in 1920.

Key words: Petro Rybin, anarchism, archival criminal case, state security service.

**Тамара ВРОНСЬКА,
Світлана ЛЯСКОВСЬКА***

**Кар'єра І. Битневського
в контексті історії спецслужб
радянської України**

У статті автори досліджують життєвий шлях Ісидора Битневського — начальника навчального закладу НКВС-МВС-МДБ-КДБ УРСР.

Ключові слова: радянські спецслужби, Ісидор Битневський, навчальний заклад, тюремний відділ.

Ім'я Ісидора Битневського навряд чи знане широкому колу дослідників історії України та науковців, які вивчають організаційно-правові аспекти діяльності радянських та вітчизняних спецслужб. Згадана постать більш-менш відома хіба що тим, хто займається проблемою підготовки кадрів для органів державної безпеки, оскільки І. Битневський упродовж 1944–1949 рр. очолював «профільний» навчальний заклад, де готували оперативних співробітників для роботи в різних регіональних підрозділах радянської спецслужби.

Чому сталося так, що цей функціонер, як і решта посадовців, причетних до формування кадрового потенціалу республіканських органів держбезпеки, досі залишався поза увагою науковців? Відповідь, мабуть, криється в тому, що він не відзначився якимись видатними чи героїчними вчинками. Не помічений І. Битневський і в репресивних акціях проти населення радянської України, які висвітлювалися в наукових та публіцистичних розвідках. Утім, він вартий уваги дослідників як типова для радянської спецслужби постать. Його кар'єрне сходження

* Вронська Тамара Василівна — доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України; Ляковська Світлана Петрівна — кандидат історичних наук, начальник Галузевого державного архіву СБ України.

дозволяє зрозуміти багато залаштункових нюансів функціонування системи органів внутрішніх справ та державної безпеки у 1920–1940-х рр. До того ж наукова розвідка про одного з керівників профільного спеціального навчального закладу могла б започаткувати серію аналогічних публікацій про невідомі та маловідомі постаті загальної системи підготовки кадрів, як, власне, і про всю цю, досі практично недосліджену, складову функціонування органів держбезпеки радянської України.

Ісидор Михайлович Битневський, котрого в більшості офіційних документів ДПУ–НКВС–НКДБ–МДБ чомусь величали Йосипом*, народився у Харкові в останній день дев'ятнадцятого століття — 31 грудня 1899 р. Мабуть, це було символічно, оскільки його доля тісно переплелася з подіями нового сторіччя, сповненого масштабними потрясіннями, кривавими війнами, глобальними соціальними експериментами. Він походив із багатодітної родини. Батько спочатку працював пакувальником в оптових магазинах міста та в очній клініці професора Фішмана, згодом через погіршення стану здоров'я заробляв на життя приватним візництвом. Мати, аби виховувати й доглядати шістьох дітей — брата Битневського і чотирьох його сестер, підробляла пралею. Упродовж 1907–1913 рр. Ісидор здобував знання у Харківському міському училищі. Через об'єктивні та суб'єктивні обставини ці шість років стали для майбутнього керівника навчального закладу НКВС єдиною базовою очною освітою. Такі ж «університети» пройшли й інші його колеги з органів внутрішніх справ та державної безпеки, які згодом посідали найвищі посади у своїх відомствах.

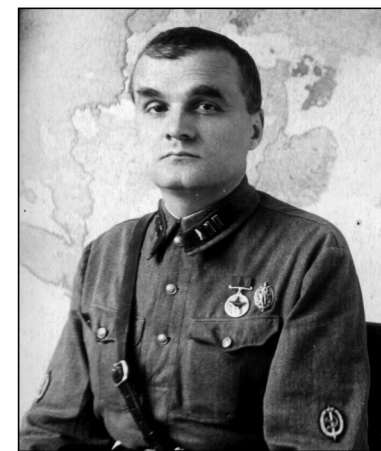
Одразу після закінчення навчання І. Битневський працює конторником у Харківській філії Санкт-Петербурзького (з 1914 р. — Петроградського) страхового товариства. За три роки служби юнак виявив неабияку активність і в 1917 р. його було обрано секретарем профспілкової організації конторських службовців. В одному з послужних листків, заповненому власноручно, згадується, що в переджовтневі дні під час ви-

борчої кампанії до Установчих Зборів він розповсюджував більшовицькі листівки та брав участь у демонстраціях¹. Уже навесні 1918 р. після вступу до Харкова німецьких військ, швидше за все побоюючись репресій, йому довелося дистанціюватися від будь-якої громадсько-політичної діяльності й залишити попереднє місце служби, улаштувавшись звичайним робітником на приватний силікатний завод.

Згодом, одразу після приходу у Харків частин Червоної армії, він зголосився на військову службу, утім, з огляду на свій попередній досвід канцеляриста, виконував переважно чиновницьку роботу: спочатку звичайного експедитора, пізніше пішов на підвищення, очоливши експедиційний відділ при штабі 2-ї, а згодом 14-ї армії Південного фронту. В автобіографії та послужному списку не значиться, за які саме заслуги, але вже на першому році служби в армії його приймають до лав РКП(б).

Наприкінці червня 1919 р. основні сили 14-ї армії, ведучи бої з денікінцями, ледве не потрапили в оточення під Катеринославом. Вірогідно, саме там штабіст І. Битневський зазнав кульового поранення гомілки. Тоді ж революційна військова рада (РВС) 14-ї армії нагородила його годинником — «за успішну роботу» (яку саме — в особовій справі не зазначено — *Авт.*). Під ударами білих 14-та армія відступала, її командування в усіх невдачах звинувачувало Н. Махна, якого на той час було вже оголошено «зрадником».

На початку 1920 р. червоні знову розгорнули наступальні дії, подолавши опір військ Директорії та А. Денікіна. Перебуваючи у загоні з боротьби проти повстанського руху, котрий вхо-

І. М. Битневський

* І. Битневський в автобіографіях 1930–1940-х рр. власноручно писав своє ім'я — Ісидор.

¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБ України), ф. 12, спр. 10874, ч. 2, арк. 2.

див до складу 14-ї армії, І. Битневський брав участь у військових операціях у районі с. Безлюдівка та м. Ізюм Харківської губернії. Проте бойова епопея знову тривала для нього недовго, оскільки він захворів на висипний тиф і впродовж трьох місяців лікувався в госпіталі.

Ослабленому після хвороби І. Битневському не довелося наздоганяти свою військову частину, позаяк його спочатку відрядили до штабу охорони Південно-Західної залізниці, а згодом — за рекомендацією «Харківського штабу партії» в рамках кампанії з набору нових молодих кадрів — для боротьби з селянським повстанським рухом та, ураховуючи попередню службу в аналогічних підрозділах, направили до ВУНК. Відтоді й почався відлік його «чекістської» роботи.

У ту пору І. Битневському не раз доводилося брати участь в акціях проти селян-повстанців, які в тогочасному діловому мовленні йменувалися «бандитами». Причому він не розписував цей період своєї служби ані в анкетах, ані в автобіографіях. Утім, для історії збереглася одна з доповідних «міліціонера І. Битневського» своєму начальству, датована 5 травня 1920 р.:

«Близько 12-ї години ночі у селі Непокритому (нині с. Шестаково Вовчанського району Харківської області — *Авт.*) на загін, що прибув із Харкова за продовольством, невідомою бандою вчинено збройний напад. Зловмисники обстріляли Непокритянське училище, де розташовувалося 120 піших червоноармійців та 15 вершників [...]. Напад було відбито [...]».

Автор статті, де цитується ця доповідна, далі характеризує військовий підрозділ, який став жертвою «бандитського нападу»:

«Кінний загін у 120 шабель належав до "особистої гвардії" Харківського губвоенкома і в оперативних зведеннях іменувався "каральним"»².

У харківській надзвичайці І. Битневський пропрацював на різних посадах недовго — менше двох років (1920–1921 рр.),

послідовно виконуючи обов'язки вповноваженого загальної групи, районного уповноваженого по боротьбі з бандитизмом та інформації. В іншій автобіографії зазначається, що

«працював уповноваженим по боротьбі з бандитизмом Харківського політбюро»* тощо.

Як би там не було, уся його діяльність в органах ВУНК у цей період пов'язувалася з протидією селянському повстанському рухові.

У 1921 р. доля знову закинула І. Битневського до лав Червоної армії — уже як комісара батальйону 29-го стрілецького полку 3-ї Кримської дивізії, послідовно дислокованого в містах Керч та Судак. Декілька місяців у 1922 р. він обіймав посаду оперуповноваженого особливого відділу** згаданої дивізії (м. Керч).

Особливі відділи в ті часи, підпорядковуючись ВНК, окрім іншого, займалися виявленням членів підпільних антирадянських організацій у середовищі командного складу військових частин. На думку російського дослідника історії спецслужб О. Здановича, в обстановці громадянської війни, коли події змінювалися дуже швидко, важко було встановити межу між «своїми» та «чужими», і часу на проведення «ювелірної роботи» не було. Отже, «особисти», як називали тоді та й пізніше співробітників військової контррозвідки,

«широко практикували метод відкритого придушення "контрреволюційних елементів"»³.

Рішенням колегії ДПУ від 6 травня 1922 р. особливі відділи було реорганізовано. Відтоді однойменні підрозділи, що зали-

* У 1920 р. в повітах, як правило, замість повітових надзвичайних комісій створювалися політбюро, до складу яких входили представники місцевого ревкому, повітового комітету КП(б)У, військомату (чи командир дислокованого військового підрозділу) та надзвичайної комісії.

** Відповідно до постанови РНК РСФРР, на особливі відділи покладалася боротьба з контрреволюцією та шпигунством в армії й на флоті, а загальне керівництво їх діяльністю здійснювала ВНК.

³ Зданович А. Рождение чекистской контрразведки // Тайные операции российских спецслужб с IX по XXI век. – Москва: Гелиос, 2000 – С. 193.

² Зуб Э. Для «Пятницы» [Електронний ресурс]: <http://5nizza.kharkov.ua/>

шилися у військових частинах, як і раніше, займалися боротьбою з «контрреволюцією» у Червоній армії. На новостворений контррозвідальний відділ (КРВ) та його відділення на місцях покладалися завдання, які до того часу перебували в компетенції особливих відділів: боротьба зі шпигунством, білогвардійською контрреволюцією і заколотами, бандитизмом, контрабандою, незаконним переходом кордону тощо⁴.

Частину співробітників з особливих відділів Червоної армії було переведено на роботу до територіальних органів. Серед них опинився й Ісидор Битневський, якого у серпні 1922 р. призначили вповноваженим окружного відділу по боротьбі з бандитизмом, що входив до складу КРВ у м. Лебедин Сумської губернії. Паралельно з реорганізацією розгорнулася найбільша за час існування ДПУ чистка його лав, пов'язана не лише зі скороченням штатів, а й з об'єктивною неможливістю подальшого використання в мирний час деяких співробітників, котрі прийшли до надзвичайних органів у роки громадянської війни та «червоного терору». Аргументуючи доцільність таких заходів, Ф. Дзержинський зазначав, що однієї

«чекістської сміливості й революційного духу для роботи в органах ДПУ вже було недостатньо, потрібні були вишкіл та знання справи»⁵.

Імовірно, І. Битневський відповідав вимогам, що пред'являлися до співробітників у нових умовах, оскільки після роботи в Лебедині в 1923 р. його відкомандирували на таку ж посаду до окружного відділу ДПУ в Ізюм на Харківщині.

За рік до нового призначення, у 1922 р., в особистому житті Ісидора Битневського відбулися зміни. Він одружився з Марією Сергіївною Удовиковою, яка народила йому сина і стала вірною соратницею в подальшому житті. Наприкінці 1924 р. разом із молододу дружиною він переїхав із Харківщини на Чернігівщи-

⁴ Лубянка, 2. Из истории отечественной контрразведки. – Москва, 1999. – С. 188.

⁵ Цит. за: *Симбирцев И.* Спецслужбы первых лет СССР. 1923–1939. На пути к большому террору. – Москва: Центрполиграф, 2008. – С. 12.

ну, де обійняв посаду помічника вповноваженого контррозвідального відділу губернського відділу ДПУ. Це призначення стало певним «злетом» у кар'єрі молодого чекіста, оскільки згаданий підрозділ уважався «елітним» у системі радянських органів держбезпеки, куди потрапляли співробітники, які вже мали практичний досвід участі в бойових діях на фронтах громадянської війни, боротьби з бандитизмом тощо. Методи роботи співробітників КРВ відрізнялися від решти підрозділів, оскільки вони працювали більш філігранно, реалізуючи складні операції з виявлення «ворогів» радянської влади*.

Проте і в контррозвідальному відділі на Чернігівщині І. Битневський довго не затримався. Уже в 1925 р. його переводять на посаду вповноваженого секретного відділу (СВ) Артемівського, а з 1927 р. — Білоцерківського окружного відділу ДПУ⁶, де він пропрацював майже до кінця 1928 р. На відміну від КРВ, секретні відділи мали завдання придушувати дійсну та уявну політичну опозицію у середині країни, відстежувати діяльність різних організацій релігійного чи національного спрямування. Мабуть, робота у СВ для І. Битневського була успішнішою, ніж у КРВ, адже 1927 р. Білоцерківський окружний виконком «за ліквідацію націоналістичної повстанської організації» нагородив його золотим годинником⁷.

Наприкінці 1928 р. доля знову внесла корективи в «якість» чекістської діяльності — Ісидора Михайловича, одного з небагатьох представників республіканського ДПУ, за рішенням керівництва відряджають для навчання на курси співробітників особливих відділів при Вищій прикордонній школі в Москві, де одночасно здобували профільну освіту всього 60 осіб**, ві-

* По суті, лише з появою КРВ спецслужба перейшла власне до контррозвідальної діяльності, що більше притаманне органам держбезпеки, аніж боротьба з кримінальними злочинами — спекуляцією чи бандитизмом.

⁶ ГДА СВ України, ф. 12, спр. 10874, ч. 1, арк. 2.

⁷ Там само, ч. 1, арк. 2, 5 зв.

** Уже від осені 1930 р. набір на курси Вищої школи прикордонників було збільшено до 100 осіб, а термін навчання — до одного року.

дібраних із кандидатів з усіх радянських республік, які мали стаж роботи в особливих відділах не менше року й були членами компартії.

Принагідно слід зазначити, що в ту пору спеціальної системи навчання для молодих співробітників згаданих підрозділів практично не існувало. Проблема професійного вишколу, загальноосвітньої підготовки, підвищення кваліфікації в органах держбезпеки стояла надзвичайно гостро ще з початку 1920-х рр. Єдині курси ОДПУ СРСР, які функціонували в Москві й пришвидшеними темпами готували співробітників широкого профілю, аж ніяк не могли задовольнити потреб контррозвідки. Керівництво армійських особливих відділів та КРВ висловлювало велике занепокоєння таким станом речей. Так, один з учасників I Всеукраїнського з'їзду начальників особливих відділів Держполітуправління Воробйов запропонував створити в Україні спеціальні курси для навчання співробітників нижньої ланки, надаючи пріоритет загальнополітичній підготовці. Щоправда, при цьому він висловив застереження, що відрив від безпосередньої роботи на час навчання може негативно позначитися на оперативній діяльності відповідних підрозділів, оскільки їх штати й без того скорочено нижче можливої межі⁸.

Утім, озвучені на відомчому зібранні пропозиції залишилися нереалізованими. Певним виходом із ситуації стала підготовка співробітників особливих відділів ОДПУ СРСР на вже згаданих восьмимісячних курсах Вищої прикордонної школи в Москві, започаткованих у 1924 р. Саме сюди, як уже зазначалося, наприкінці 1928 р. й було відряджено Ісидора Битневського. Цей період у його документах викладено найбільш плутано, оскільки раз по раз в анкетах зазначаються різні дати навчання. Швидше за все, найбільш вірогідні ті, що згадані в одній із довідок до атестаційного пакету документів:

⁸ Первый Всеукраинский съезд начальников особых органов Госполитуправления. 2–5 ноября 1922 г. – Харьков, 1922. – С. 3; *Зданович А.А.* Органы государственной безопасности и Красная армия: Деятельность органов ВЧК–ОГПУ по обеспечению безопасности РККА (1921–1934). – Москва, 2008. – С. 203.

«1.01.1929–21.08.1929. За час навчання у Вищій прикордонній школі ОДПУ характеризувався позитивно. Навичками самостійної роботи оволодів. Курс навчання засвоїв добре»⁹.

До речі, пізніше сам Ісидор Михайлович власноручно «підвищував» рівень своєї освіти в анкетах та автобіографіях. «Нижча», «середня», «загальна» — такі записи зустрічаються в його документах різних років. Прикордонне училище взагалі, і за роками навчання там, і за назвою, згадується по-різному. Приміром, в анкеті 1946 р. читаємо: «Освіта — середня, у 1929 р. закінчив вищу школу прикордонників». Там же, указуючи «чекістську освіту», пише, що закінчив «курси внутрішніх справ НКВС при Вищій прикордонній школі запасу» за спеціальністю «чекіст-оперативник»¹⁰.

Восени 1929 р. І. Битневський стає оперуповноваженим 23-го Кам'янець-Подільського прикордонного загону¹¹, де в 1930 р. за успішну роботу його нагородили бойовою зброєю. Згодом випускника спеціальних курсів московської Вищої школи прикордонників призначили на посаду начальника відділення секретно-політичного відділу (СПВ) Вінницького оперативного сектору ДПУ у Проскуріві, незабаром — таке ж місце в аналогічному підрозділі ДПУ у Вінниці, де І. Битневського, удруге за 1930 р., було нагороджено бойовою зброєю. Уже в 1933 р. його втретє заохотили в такий спосіб — цього разу за участь у ліквідації «контрреволюційної організації» нагородний арсенал І. Битневського поповнився «Маузером»¹². За два роки після отримання «профільної» освіти — у 1931 р. — І. Битневський нарешті дістався Києва, де очолив четверте відділення* секретно-політичного відділу Київського оперативного сектору ДПУ УСРР¹³.

⁹ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 10874, ч. 1, арк. 15.

¹⁰ Там само, арк. 2.

¹¹ Там само, арк. 2–3 зв.

¹² Там само, ч. 2, арк. 65.

* Четверте відділення «займалося» кадетами, монархістами, чорносотенцями, колишніми жандармами.

¹³ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 10874, ч. 1, арк. 6.

У кожній з атестаційних характеристик з останніх місць роботи (1929–1933 рр.) серед позитивних рис Ісидора Михайловича відзначали, передусім, «сумлінність» і «дисциплінованість», зазначаючи, що він «знає агентурно-слідчу роботу» та «вміє працювати з агентурою». Водночас указувалися і його вади — «непосидючий», «безініціативний»¹⁴. Не зупиняючись на постатях авторів цих характеристик, усе ж не можна не заважити абсурдність поєднання цих взаємовиключних рис. Уже пізніше, коли в 1935 р., залишивши більш-менш усталене життя у столиці республіки, І. Битневський повернувся на службу до Червоної армії, де впродовж майже чотирьох років очолював особливі відділи різних підрозділів, дислокованих у Житомирській та Кам'янець-Подільській областях, знову у характеристиках, поряд із звичним набором стандартних позитивних рис, відзначалася його

«безініціативність», «недостатня рішучість та повільність при проведенні [оперативних] заходів»¹⁵.

Під час перебування на посаді начальника особливого відділу 2-го кавалерійського корпусу і 5-ї кавалерійської дивізії у січні 1939 р. йому ставилося у провину, що він

«не виконав наказ наркома про викриття шпигунських резидентур в армії»¹⁶.

Останній закид можна зарахувати на користь І. Битневського, позаяк він, вірогідно, усе ж не підходив надто формально до реалізації будь-яких приписів «згори», а, можливо, й усвідомлював безглуздість багатьох із них. З огляду на такі досить неприємні відгуки вищого начальства, дивує, що І. Битневського продовжували тримати на відповідальних посадах, а його кар'єра йшла по висхідній, так само, як і одержання чергових заохочень і нагород — у лютому 1938 р. його відзначили ювілейною медаллю «20 років РСЧА».

¹⁴ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 10874, ч. 1, арк. 15.

¹⁵ Там само, арк. 1–1 зв.

¹⁶ Там само, арк. 15 зв.

Доля була прихильною до І. Битневського в добу «великого терору». Він не зазнав гонінь чи переслідувань навіть після того, як у 1937 р. трійка УНКВС по Харківській області за «контрреволюційну агітацію» до 5 років позбавлення волі засудила рідного брата дружини Марії Сергіївни. У всіх без винятку документах і в матеріалах спецперевірок 1930–1940-х рр. зазначалося, що І. Битневський «не мав зв'язків» зі згаданою особою. Уже пізніше, на схилі кар'єри, ця «компрометуюча обставина» опиниться серед обтяжливих факторів при вирішенні його долі зверхниками органів державної безпеки.

Після тривалої служби в армійських «чекістських» підрозділах Ісидор Михайлович знову опиняється у столиці радянської України. Цього разу він очолює 2-й (секретно-політичний) відділ УДБ НКВС Київської області. На цю посаду його було призначено 9 вересня 1940 р.¹⁷, а вже 3 червня 1941 р. за клопотанням заступника наркома державної безпеки УРСР П. Чемисова зараховано до резерву для наступного висунення на керівну посаду¹⁸.

У перші дні Великої Вітчизняної війни І. Битневського, як і багатьох інших співробітників органів державної безпеки, направили до Червоної армії. Ураховуючи попередній досвід роботи в особливих відділах, його призначають заступником начальника особливого відділу по роботі з агентурою 37-ї армії Південно-Західного фронту (ПЗФ). Разом з іншими бійцями та командирами він долав труднощі перших трагічних місяців війни, зазнав гіркоти поразок, брав участь в оборонних боях під Києвом.

Уже 15 вересня 1941 р. основні сили 5-ї, 21-ї, 26-ї, 37-ї та 40-ї армій опинилися в німецькому оточенні, коли 1-ша та 2-га танкові групи вермахту з'єдналися в районі Лохвиці на Полтавщині. Тоді в котел потрапило майже 460 тис. червоноармійців¹⁹. З огляду на катастрофічне становище військ Південно-Західного фронту Москва нарешті дозволила здати Київ і відвести гар-

¹⁷ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 10874, ч. 1, арк. 1 зв.

¹⁸ Там само, арк. 3, ч. 2, арк. 11.

¹⁹ Київ у дні нацистської навали: За документами радянських спецслужб: До 60-річчя визволення України від гітлерівських загарбників: Зб. док. та мат. – К.; Л., 2003. – С. 29.

нізони укріпрайону на лівий берег Дніпра, але залишила відкритим питання про відступ військ на схід. 17 вересня 1941 р. о 23 год. 40 хв. командуванню фронту від імені Ставки повідомив про це маршал Б. Шапошников. Однак на цей час зв'язку з 37-ю армією, яка продовжувала захищати Київ, уже не було.

18 вересня 1941 р. штаб Південно-Західного напрямку, членом військової ради якого був перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов, отримав на ім'я останнього телеграму з Києва від наркома внутрішніх справ УРСР В. Сергієнка. У ній повідомлялося, що виникла реальна загроза захоплення столиці радянської України німцями, противник вийшов на околиці міста. Війська 37-ї армії почали відступ. Її командування вирішило прориватися з оточення, але чекало наказу головнокомандуючого Південно-Західним напрямком²⁰. Того ж 18 вересня рештки 37-ї армії, а разом із ними й І. Битневський, вирушили в напрямку Полтави. Наступного дня німецькі війська ввійшли до Києва.

Відступаючи разом із другим ешелonom 37-ї армії, заступник начальника особливого відділу опинився на околиці Борисполя, звідки довелося рятуватися втечею через стрімкий наступ противника. За таким сценарієм розгорталися події й у Баришівці Київської області. Група командирів, політпрацівників і співробітників контррозвідки дісталася с. Семенівки Баришівського району, де під обстрілом розсіялася та опинилася в болотистій місцині²¹. Незначній кількості червоноармійців усе ж пощастило вийти з оточення. У київському котлі загинуло, пропало безвісти, потрапило в полон понад 400 тис. бійців і командирів Червоної армії. Загалом втрати військ Південно-Західного фронту в Київській оборонній операції з 5 липня до 26 вересня 1941 р. склали понад 700 тис. осіб, у тому числі 627,3 тис. убитими, зниклими безвісти, полоненими²².

Група, в якій перебував І. Битневський, пробиралася лісами. 4 листопада 1941 р. вони дісталися м. Короч Курської області,

²⁰ Київ у дні нацистської навали: За документами радянських спецслужб. – С. 30.

²¹ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 10874, ч. 1, арк. 1.

²² Київ у дні нацистської навали... – С. 30.

де дислокувався штаб 21-ї армії. Більшість бійців та командирів змушені були пояснювати, чому потрапили у вороже кільце і як саме виходили з нього. Спеціальна «Облікова картка співробітника НКВС УРСР, який вийшов з оточення» містить суху інформацію про обставини виходу до своїх І. Битневського. Із відповідей на 12 стандартних питань дізнаємося, що колишній заступник начальника особливого відділу 37-ї армії Південно-Західного фронту потрапив в оточення у середині вересня 1941 р. під Києвом, а вийшов 5 листопада того ж року в районі с. Олександрівки Корочанського району Курської області. І. Битневський уникнув полону, хоча й затримувався двічі німецькими солдатами, зберіг партквиток, медаль «20 років РСЧА» та посвідчення до неї. Військову форму й особисту зброю, за твердженням колишнього оточенця, довелося заховати.

Дещо відмінні й неприємні свідчення щодо обставин виходу з оточення давав начальник 4-го відділення особливого відділу НКВС 37-ї армії лейтенант держбезпеки Ізраїль Абрамович Коган, який спільно з І. Битневським та іншими оточенцями (начальником політвідділу 37-ї армії бригадним комісаром Мишеневим, льотчиком 52-ї авіадивізії Митрофановим) виходили з котла²³. Утім, після ретельного розслідування всіх обставин, чим займалися особливий відділ Південно-Західного фронту та особлива інспекція відділу кадрів НКВС УРСР, стосовно І. Битневського було вирішено: «Залишити на роботі в органах НКВС» із суттєвим застереженням: «Використовувати винятково в тилу».

Після такої резолюції колишнього заступника начальника особливого відділу було направлено в розпорядження відділу кадрів НКВС УРСР. Уже у Воронежі він захворів на двостороннє запалення легенів і лікувався у військовому госпіталі до січня 1942 р. Після одужання з 1 квітня 1942 р. його призначили тимчасово виконуючим обов'язки начальника тюремного відділу НКВС (з 1 жовтня 1943 р. — управління) НКВС УРСР²⁴. Це була зовсім нова сфера діяльності для колишнього «особиста». Чим

²³ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 10874, ч. 2, арк. 41; ч. 3, арк. 161.

²⁴ Там само, ч. 1, арк. 9.

керувалося керівництво наркомату, роблячи таке призначення, зрозуміти важко. Формальне призначення відбулося згідно з наказом НКВС УРСР № 226 від 12 травня 1942 р. У власноручно заповнених документах, інших матеріалах практично нічого не згадується про керівництво підрозділом у системі НКВС УРСР.

У грудні 1942 р. відділ кадрів НКВС УРСР дислокувався у с. Мілове Великобурлуцького району Харківської області. Саме звідти, коли І. Битневський уже очолював тюремне управління НКВС УРСР, з особливого відділу НКВС Південно-Західного фронту знову надійшла інформація про наслідки здійсненої перевірки щодо обставин виходу з оточення та можливість використання згаданої особи лише в тилу в регіональних підрозділах наркомату внутрішніх справ²⁵.

Незважаючи на відсутність відповідних даних у справі І. Битневського, документи, що зберігаються в Галузевому державному архіві Міністерства внутрішніх справ України, дозволяють реконструювати зміст діяльності нового начальника тюремного відділу республіканського НКВС. Передусім, слід зауважити, щодо виконання своїх обов'язків він фактично приступив лише у серпні 1943 р., коли було звільнено перше велике місто України — Харків, де дислокувалися дві тюрми з розгалуженої мережі подібних закладів. Першочерговими заходами, окрім, власне, відновлення роботи місць позбавлення волі, стало обстеження в'язниць та копіювання написів, залишених у камерах арештантами під час нацистської окупації. Таке завдання було сформульоване в листі, датованому 26 серпня

²⁵ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 10874, ч. 2, арк. 41.

* Тюремне управління (ТУ) НКВС СРСР створене після розподілу в лютому 1941 р. НКВС СРСР на два наркомати — внутрішніх справ і держбезпеки — замість Головного тюремного управління, якому підлягали, окрім тюрем НКВС, ще й в'язниці ГУДБ НКВС. Відтоді частину тюрем, у тому числі й у Києві на Володимирській, 33, було передано до органів державної безпеки, де керівництво ними здійснював 2-й архівно-обліковий відділ. Після початку Великої Вітчизняної війни та об'єднання НКВС і НКДБ в єдиний наркомат внутрішніх справ, відповідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 20 липня 1941 р., керів-

1943 р., начальника тюремного управління* НКВС СРСР комісара держбезпеки М. Нікольського. Аналогічну депешу отримали також начальники тюремних відділів УНКВС Краснодарського краю, Ростовської, Курської, Орловської, Смоленської, Калінінської, Ленінградської областей. Метою обстеження було виявлення архівів та копіювання записів на стінах камер із прізвищами осіб, які там утримувалися, задля встановлення фактів співпраці з окупантами²⁶.

У контексті цих заходів поступово розгорталася робота з обстеження місць примусового утримання громадян під час окупації. Уже на початку вересня перша довідка із записами, скопійованими в найбільшій харківській тюрмі, котра у відомчих документах іменувалася № 1 (відома як Холодногорська), надійшла до Москви²⁷. Пізніше аналогічні довідки з актами обстежень та переліками скопійованих написів поступово почали надходити і з інших областей України.

У камерах тюрем, на стінах, тумбочках, ліжках і навіть віконному склі фотографувалися або переписувалися написи, зроблені гострими предметами (гвіздками, нігтями й т.ін.). Після цього, передруковані друкаркою управління НКВС, вони пересилалися до відповідних підрозділів, де їх узагальнювали і зводили в окремий блок документів. Привертає увагу та обставина, що в листопаді–грудні 1943 р. обстеження тюремних приміщень, копіювання написів та наступну оперативну роботу з ними почали активно здійснювати два відомства — органи внутрішніх справ та державної безпеки. Такий паралелізм був

ництво тюрмами знову зосереджувалося в тюремному управлінні НКВС (окрім пересильних, підпорядкованих ГУЛАГ). Услід за черговим поділом НКВС на два наркомати — внутрішніх справ і держбезпеки (згідно з указом Президії Верховної Ради СРСР від 14 квітня 1943 р.) — керівництво тюрмами НКДБ покладалося на відділ А цього відомства. Згодом, 27 вересня 1946 р., наказом МДБ було організовано тюремний відділ міністерства держбезпеки.

²⁶ Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України (далі — ГДА МВС України), ф. 7, оп. 1, спр. 62, арк. 21.

²⁷ Там само, арк. 35 зв., 39–39 зв.

зумовлений тим, що обидва наркомати об'єднали свої зусилля у виявленні «зрадників Батьківщини», а також тих, хто був звільнений і таким чином підозрювався у співпраці з окупантами. Хоча органам держбезпеки підпорядковувалося лише кілька в'язниць, дислокованих в УРСР, утім вони мали значно більше досвіду у цій справі. І взагалі це було їх прерогативою, адже йшлося, у першу чергу, не про жертв узагалі, а про «спеціальний контингент», який розроблявся спецслужбами.

Підбиттям підсумків першого, найбільшого, етапу роботи з обстеження тюрем* І. Битневський уже не опікувався. 4 січня 1944 р. узагальнення й складання відповідної довідки для подальшої «оперативної роботи» старшому вповноваженому відділу «А» НКДБ УРСР передавав уже інший очільник тюремного відомства²⁸. Встановити, чому саме І. Битневський пішов із посади задовго до нового призначення, не видається можливим. Не виключено, що він виявив неквапливість на іншій ділянці роботи — відновлення тюрем для приймання нового контингенту в'язнів (зрадників, пособників тощо). Можливо, прогледів «засміченість» у лавах підпорядкованого йому відомства. Такі випадки були непоодинокими. Наприклад, на службу до Холодногірської в'язниці на посаду старшого одного з корпусів було зараховано колишнього співробітника цієї ж установи, який не відступив разом із частинами Червоної армії, а залишився в місті й під час окупації працював на німців²⁹.

Годі й гадати, але формулювання, закарбоване в наказі НКВС УРСР № 152 від 12 квітня 1944 р.^{**}:

* Робота з обстеження тюрем фінішувала в березні 1945 р. Її підсумки було підбито в наказі НКВС СРСР № 00258 від 31 березня 1945 р. Робота з виявлення осіб, які співпрацювали з окупантами, тривала ще довгі роки по війні.

²⁸ ГДА МВС України, ф. 7, оп. 1, спр. 62, арк. 115.

²⁹ Там само, спр. 61, арк. 79.

^{**} Із 1 жовтня 1943 р. І. Битневський був виконуючим обов'язки начальника тюремного управління. До речі, у власноручно заповненій анкеті він також указував, що керівництво цим згаданим управлінням припинилося 1 жовтня 1943 р.

«Звільнити [І. Битневського з посади начальника тюремного управління НКВС УРСР] як такого, що не впорався з обов'язками»³⁰ —

доволі промовисте. Утім, такий неприємний висновок не став на заваді для призначення його на нову відповідальну посаду — начальника Всеукраїнської школи НКВС СРСР у квітні 1944 р. Навчальний заклад, який очолив І. Битневський, було створено в Києві відповідно до наказу НКВС СРСР № 054 від 24 березня 1944 р. як базовий для підготовки оперативного складу та начальників районних відділків міліції, радистів, перекладачів для роботи з військовополоненими, у фільтраційних таборах, а також перепідготовки оперативних кадрів для західних областей України, охоплених у той час національно-визвольним рухом. Не виключено, що саме таке професійне орієнтування школи й стало підставою для призначення І. Битневського, який мав досвід боротьби з селянським повстанським рухом 1920-х рр.

Брак педагогічних навичок, за логікою керівників союзного та республіканського наркоматів внутрішніх справ, мав компенсуватися підтримкою інших, більш досвідчених, кадрів, призначених до цього навчального закладу ще до приходу І. Битневського. Так, посаду заступника начальника школи й за сумісництвом керівника навчального відділу обіймав Петро Савелійович Білозьоров (1913 р.н.) — людина освічена, із бойовим минулим і солідним досвідом роботи у спеціальних навчальних закладах. Уже за вісім місяців після призначення на чергову керівну посаду — у січні 1945 р. — І. Битневський отримав спеціальне звання полковника державної безпеки³¹.

У Всеукраїнській школі НКВС СРСР активно розгортався навчальний процес. Порядок її комплектування регламентувався наказом НКВС СРСР № 00417 від 12 квітня 1944 р., згідно з яким планувалося організувати роботу двох відділень: підготовки — зі строком навчання 1 рік і перепідготовки оператив-

³⁰ ГДА МВС України, інформаційна картка.

³¹ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 10874, ч. 1, арк. 20.

но-чекістських кадрів із п'ятимісячним терміном³². Уже в перший рік роботи відбувся перший набір курсантів на три потоки. 3 осені 1945 р., окрім основного оперативного напрямку навчання, було організовано додаткові (короткотермінові) курси: радистів — на 100 осіб; перекладачів із німецької мови — на 80 осіб, а також дільничних оперуповноважених для західних областей УРСР. Завдяки інтенсивній, пришвидшеній підготовці 605 осіб оволоділи «профільними» знаннями та навичками для наступної роботи в буремному регіоні УРСР³³. Усі ці здобутки було наведено в персональній характеристиці керівника закладу.

У 1946 р. І. Битневського, після чергової спецперевірки та переатестації по лінії відділу кадрів МВС СРСР, перезатвердили на посаді начальника школи, хоча у висновку помічника начальника відділу кадрів МВС СРСР, серед іншого, зазначалося, що очільник спеціалізованого навчального закладу має «нижчу» освіту. Не залишилися непоміченими й деякі його прорахунки в роботі, вади характеру та поведінки. Серед іншого зазначалося:

«Приділяє недостатню увагу навчально-методичній роботі, підбору кадрів школи та умовам роботи викладацького складу. У поведженні з підлеглими іноді виявляє грубість»³⁴.

Уже в пізнішій характеристиці, датованій 1947 р. і підписаній міністром внутрішніх справ УРСР Т. Строкачем, зауважувалося, що

«начальник школи більше схильності виявляє до господарських питань, аніж до навчально-виховного процесу»³⁵.

Вірогідно, така не досить приємна ремарка потрапила у характеристику не випадково. Адже саме у 1947 р. за завданням союзного міністра внутрішніх справ (наказ МВС СРСР № 261 від 16 вересня 1947 р.) у деяких відомчих навчальних закладах,

³² ГДА МВС України, ф. 45, оп. 1, спр. 121, арк. 85–87 зв.

³³ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 10874, ч. 2, арк. 89.

³⁴ Там само, ч. 1, арк. 21; ч. 2, арк. 109–110 зв.

³⁵ Там само, ч. 1, арк. 23.

у тому числі й у Київській офіцерській школі, було здійснено фронтальну перевірку, наслідки якої зафіксовано в наказі цього ж відомства від 22 листопада 1947 р. Серед інших зауважень до стану навчального процесу наголос робився на низькому рівні викладання спецдисциплін. Незадовільними визнавалися й інші складові організації виховного й освітнього процесу в Київській офіцерській школі, за які відповідав її начальник.

Слід зазначити, що дефіцит досвіду, освіченості, а іноді й інтелекту в керівників нижчої, середньої, зрідка — і вищої ланки в повоєнний час, коли гостро бракувало кадрів, був поширеним явищем. Цей дисбаланс компенсувався організаційними здібностями тієї чи іншої особи. Прогалини ж в освіті надолужувалися паралельно з роботою. Приміром, І. Битневський улітку 1948 р., після отримання диплому університету марксизму-ленізму, вирішив вступити на заочне відділення юридичного факультету Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка³⁶.

Ісидор Михайлович, незважаючи на брак освіти, був амбітною людиною з відчутним потягом до різного роду нагород та відзнак. Окрім арсеналу нагородної вогнепальної зброї, вже в 1943 р. під час перебування на посаді начальника тюремного управління НКВС УРСР його було відзначено орденом «Знак пошани», медалями «За оборону Сталінграда» і «Партизанові Вітчизняної війни» 2-го ступеня. Якщо до підстав для одержання ордену ще більш-менш вписувалася його діяльність зі «зміцнення обороноздатності країни», чи, приміром «сміливі та винахідливі дії, учинені під час охорони громадського порядку», то факт отримання двох останніх нагород дивує, адже медалью «За оборону Сталінграда» нагороджувалися військовослужбовці армії, флоту, військ НКВС, а також цивільні особи, які брали безпосередню участь в обороні міста на Волзі протягом 12 липня – 19 листопада 1942 р.

1945-й рік виявився «врожайним» на нагороди для керівника спеціального навчального закладу. 15 січня «за велику роботу з організації і відновлення Всеукраїнської школи НКВС»

³⁶ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 10874, ч. 1, арк. 34.

І. Битневський удостоївся ордена Червоного Прапора. Представлення на цю відзнаку, підготовлене самим претендентом, підписав нарком внутрішніх справ УРСР комісар державної безпеки 3-го рангу В. Рясний³⁷. А вже 21 лютого 1945 р., знову ж таки з власної ініціативи, він отримав вищу нагороду СРСР — орден Леніна, який вручали за «видатні здобутки в революційно-му русі, трудовій діяльності, захисті соціалістичної Вітчизни» та інші заслуги перед державою й суспільством. Начальник школи за дев'ять місяців свого керівництва цим закладом уважав достатньою підставою для отримання цієї регалії свої «досягнення у зміцненні викладацького й обслуговуючого складу та підвищення успішності курсантів», а також «організаційні здібності». Саме такі формулювання, викладені ним у представленні, підписав заступник наркома внутрішніх справ УРСР І. Лобуренко³⁸.

Про аргументацію чергового нагородження І. Битневського можна дізнатися з документів його справи, зокрема зі спільного листа наркоміністрів внутрішніх справ та державної безпеки СРСР Л. Берії й В. Меркулова від 6 квітня 1945 р., в якому обґрунтовувалася необхідність відзначення великої групи співробітників цих відомств в УРСР, до якої потрапив і начальник Всеукраїнської школи НКВС СРСР:

«Співробітники органів НКВС–НКДБ України з часу вигнання німецьких загарбників з її території здійснили велику роботу з наведення радянського порядку й очищення України від оунівських банд, німецьких шпигунів, поплічників, зрадників та іншого антирадянського елементу. Народний комісаріат внутрішніх справ Союзу РСР і народний комісаріат державної безпеки клопочуться про нагородження орденами та медалями Союзу РСР співробітників НКВС–НКДБ УРСР, які особливо виявили себе в роботі».

До клопотання додавався й проект відповідного указу Президії Верховної Ради СРСР, заздалегідь підготовлений у надрах згаданих відомств. Уже 10 квітня 1945 р. М. Калінін підписав документ, відповідно до якого орден Червоної Зірки поряд

³⁷ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 10874, ч. 1, арк. 17.

³⁸ Там само, арк. 18 зв.

із керівниками УНКДБ областей України та іншими особами мав отримати й начальник Всеукраїнської школи НКВС СРСР полковник державної безпеки І. Битневський. Усього різними орденами та медалями було нагороджено 804 співробітника НКВС–НКДБ УРСР³⁹.

Нестримний потяг до відзнак у керівника спеціального навчального закладу системи НКВС проявлявся й надалі. Чергове представлення його до нагороди — за чотири місяці після отримання попередньої — знову підписав нарком внутрішніх справ УРСР В. Рясний. Тепер це був орден Вітчизняної війни I-го ступеня, якого удостоювалися

«особи рядового та начальницького складу Червоної армії, військово-морського флоту, військ НКВС і партизанських загонів, які виявили в боях за радянську Батьківщину хоробрість, стійкість і мужність, а також військовослужбовці, котрі своїми діями сприяли успіху бойових операцій».

Вірогідно, лише остання частина могла стосуватися кандидата на нагороду, хоча у представленні нічого схожого й не зазначалося, указувалося лише:

«Після визволення Києва від німецьких загарбників виявив виняткову енергію й ініціативу у справі підготовки кадрів для органів НКВС. Добре впорався із завданням з відновлення й організації Всеукраїнської школи НКВС СРСР та обладнання класних приміщень необхідним навчальним приладдям. Забезпечив підготовку 146 осіб курсантів першого набору, а також перепідготовку 605 осіб дільничних для західних областей України. [...] Заслужує представлення до урядової нагороди — ордену Вітчизняної війни I-го ступеня»⁴⁰.

Проте на представленні стоїть штамп про нагородження його указом Президії Верховної Ради СРСР від 26 серпня 1945 р. орденом Червоного Прапора.

³⁹ Сборник документов НКВД–МВД СССР о борьбе с бандитизмом и вооружённым националистическим подпольем в Западной Украине, Западной Белоруссии и Прибалтике (1939–1956) / Сост. Н. Владимировцев, А. Кокурин. – Москва, 2008. – 640 с.

⁴⁰ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 10874, ч. 1, арк. 22.

Отже, протягом лише одного року І. Битневський, перебуваючи на посаді начальника школи, отримав чотири високі урядові нагороди: два ордени Червоного Прапора, ордени Червоної Зірки та Леніна. Не кожен фронтовик, навіть бойові офіцери, що пройшли всю війну, мали стільки орденів, та ще й упродовж такого короткого терміну. Можемо припустити, що розгадка цього феномена крилася не лише у власних амбіціях І. Битневського, а й у посаді, яку він на той час обіймав. Підготовка оперативно-чекістських кадрів для західних областей УРСР — украй складного в «оперативному відношенні» регіону — уважалася надзвичайно важливим загальнодержавним завданням. Отже, керівництво наркомату внутрішніх справ залюбки підтримувало таку жагу до нагород керівника спеціального навчального закладу.

У червні 1948 р. кар'єрні амбіції І. Битневського сягають нових висот. Це стає очевидним із його бажання обійняти вищу посаду, тепер — начальника управління МВС Дніпропетровської області. Заступник міністра внутрішніх справ УРСР А. Булига підписав відповідне клопотання, адресоване секретареві ЦК КП(б)У з кадрової роботи О. Єпішеву. Документ аналогічного змісту направили й до МВС СРСР⁴¹. Утім, ці представлення залишились без задоволення. Саме у цей час крісло очільника школи під І. Битневським захиталося. Спочатку відбулася спецперевірка за фактом побиття ним начальника їдальні закладу, який обвинуватив керівника у зловживанні службовим становищем і використанні продуктів, призначених для слухачів, для власних потреб. Потім — чергове службове розслідування, коли згадали й репресованих родичів дружини, і «туманні» обставини виходу з оточення під Києвом. Щоправда, згодом ситуація нормалізувалася і якийсь час у житті І. Битневського панував цілковитий спокій.

Поступове перетікання повноважень від МВС до МДБ, яке тривало впродовж попередніх двох років, знайшло своє завершення в радикальній переструктуризації цих відомств. У жовтні 1949 р. МДБ, на додачу до вже згаданих підрозділів, було під-

порядковано прикордонні війська та міліцію (окрім транспортних відділів). Цілком логічно, що і Київська офіцерська школа МВС, яка й до того мала широкий профіль підготовки кадрів, а більшість викладачів належала до когорти фахівців органів державної безпеки, відповідно до спільного наказу МВС і МДБ СРСР № 00968/00334 від 17 жовтня 1949 р. та директиви МВС та МДБ СРСР від 28 жовтня 1949 р. № 659/55⁴², зрештою перейшла до структури МДБ, не змінюючи з того часу підпорядкування. Відтепер навчальний заклад став офіцерською школою МДБ СРСР.

Для здійснення належної процедури передачі шкіл-курсів МВС СРСР до міністерства державної безпеки СРСР спільним розпорядженням обох відомств № 704/61 від 16 листопада 1949 р. було створено відповідні комісії. У столиці УРСР цими справами опікувалися від МВС СРСР — капітан Ливадонов, від МДБ СРСР — полковник Ступницький, майор Зубцов, полковник Гришин, а також начальник закладу — полковник І. Битневський⁴³.

У згаданій вище спільній директиві МВС та МДБ СРСР від 28 жовтня 1949 р. особливий наголос робився на необхідності зміцнення Київської офіцерської школи МДБ СРСР кваліфікованими викладацькими кадрами зі складу оперативних працівників органів держбезпеки. Незабаром дійсно пройшла ротація більшості з 12 штатних педагогів: призначено нового начальника циклу, 4 старших викладачів спецдисциплін, начальника чекістського кабінету (він же викладач-консультант). Начальником школи черговий раз став полковник Ісидор Михайлович Битневський. Серед тих, ким оновили викладацький склад, були не лише місцеві кадри, а й з далеких від УРСР Узбекистану, Азербайджану тощо.

Улітку 1950 р. відбувається чергове реформування спеціального навчального закладу органів державної безпеки радянської України. Згідно з наказом МДБ СРСР № 00364 від 1 липня та відповідного розпорядження заступника міністра державної безпеки УРСР від 4 серпня, Київська офіцерська школа припиняє набір і підготовку нових слухачів. Відтепер вона

⁴² ГДА СБ України, ф. 9, спр. 87, арк. 182.

⁴³ Там само, арк. 182–191.

⁴¹ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 10874, ч. 1, арк. 26; ч. 2, арк. 94.

концентрується винятково на перепідготовці кадрів «із числа оперативних працівників — від оперуповноваженого до начальника відділення органів держбезпеки Української РСР» з числа «перспективних чекістів, найбільш придатних до навчання». Унаслідок таких змін 116 слухачів першого курсу підготовки для продовження навчання було відкомандировано до Львівської школи МДБ СРСР, створеної у грудні 1946 р.* До того ж у наказі МДБ СРСР від 1 липня 1950 р. окремим пунктом укотре пролунала вимога, адресована міністрові держбезпеки УРСР М. Ковальчукові, щодо нагальної необхідності зміцнення Київської школи МДБ кваліфікованими лекторами з числа оперативних працівників МДБ УРСР⁴⁴.

Заняття першого набору розпочалися 1 вересня 1950 р. А вже за місяць на спеціальний навчальний заклад у столиці УРСР чекали нові перетворення. У зв'язку зі зміною профілю навчання Київська офіцерська школа МДБ СРСР 9 жовтня 1950 р. була реорганізована у школу перепідготовки керівного та оперативного складу органів МДБ СРСР із терміном навчання 10,5 міс. У контексті здійснюваного реформування, на думку керівництва органів держбезпеки, наявний начальник школи вже не відповідав новим вимогам, хоча в той час він уже здобував вищу освіту на заочній формі навчання юридичного факультету Київського державного університету. І знову для І. Битневського настає тривожний період. Починаються перевірки його діяльності, згадуються всі попередні прорахунки. У висновку заступника міністра державної безпеки СРСР М. Селивановського зазначалося:

«У нових умовах тов. Битневський, який не має належної освіти та відсталий в оперативному відношенні від нових вимог МДБ СРСР у справі перепідготовки чекістських кадрів, не може забезпечувати кваліфікованого керівництва навчально-виховною та методичною роботою. На підставі вик-

* Львівська школа МДБ СРСР у квітні 1954 р. була передислокована спочатку до Могильова, а у серпні 1961 р. — до Мінська. На основі цього спеціального навчального закладу створено академію КДБ Білорусії.

⁴⁴ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 20, арк. 152–152 зв.

ладеного 25 грудня 1950 р. МДБ СРСР ухвалило рішення звільнити І. М. Битневського з посади»⁴⁵.

В інших документах фігурувала й більш лаконічна підстава, до речі, така сама, як і під час звільнення з посади начальника тюремного управління НКВС УРСР:

«[Звільнити І. Битневського як] такого, що не впорався зі своїми обов'язками» —

у діловому мовленні це означає невідповідність посаді.

До речі, автора згаданого вище доленосного вердикту самого невдовзі спіткала ще більш трагічна доля. М. Селивановський, який у роки війни виконував обов'язки заступника керівника СМЕРШ, а в повоєнний час за протекції свого колишнього керівника В. Абакумова став його заступником у МДБ й, окрім цього, очолював учену раду цього ж відомства, уже у серпні 1951 р. потрапив в опалу та (слідом за своїм шефом) спочатку його було усунуто з усіх займаних посад, а в листопаді того ж року заарештовано у «справі Абакумова». Уже після смерті Й. Сталіна йому вдалося вийти з в'язниці, утім кар'єра у МДБ на цьому завершилася*.

Повертаючись до аргументації звільнення, впадає в око, що серед інших, вірогідно, більшою мірою справедливих закидів на адресу керівника, у тому числі й

«заохочення підлабузництва [...], оточення близькими та несамокритичними особами [...], жорстке припинення принципової критики й самокритики»,

йому ставили у провину недостатньою увагу до питань «чистоти кадрів», великий відсоток «засміченості» Київської школи МДБ СРСР через недостатньо ретельну спецперевірку абіту-

⁴⁵ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 10874, ч. 1, арк. 17.

* У червні 1953 р. М. Селивановського було звільнено у запас «за станом здоров'я», щоправда в листопаді того ж року після завершення справи Л. Берії це формулювання змінили на «за даними, що дискредитують звання особи начальницького складу МВС». Звільненому у віці 52 роки М. Селивановському все ж удалося уникнути гіршої долі. Він помер 1997 р. у віці 96 років.

рієнтів. Останнє якраз варте особливої уваги, позаяк ці докори, на нашу думку, слід віднести до позитивних рис І. Битневського.

До лав курсантів ще в 1949 р., коли навчальний заклад формально входив до системи МВС, було зараховано певну кількість осіб, які мали «заплямовану» біографію (перебування родичів на окупованій території, належність до сімей «розкуркулених», «сумнівне оточення» тощо). Наводячи приклади наявності «скомпрометованих», згадали про те, що, приміром, курсант Гайворонський разом зі своїми сестрами перебував на окупованій території. У такий же спосіб «зганьбив» себе і юнак на прізвище Іванюк. Із матеріалів спецперевірки випливало, що не було достеменно з'ясовано, які саме війська звільнили в Німеччині сестру дружини курсанта Хорошка. Підлили «масла у вогонь» і деякі підлеглі І. Битневського. Так, кадровики під час перевірки засвідчили, що їхній керівник дав їм вказівку:

«не викладати незначущі компрометуючі матеріали»⁴⁶.

На відміну від інших, намагаючись виправдати такий стан речей із великим відсотком «засміченості», старший оперуповноважений школи з кадрової роботи М. Юдін мотивував це тим, що навчальний заклад готував кадри для системи органів внутрішніх справ, які були менш вимогливими, ніж МДБ.

Маючи сина приблизно такого ж віку, намагаючись не зіпсувати майбутнє юнаків — кандидатів на відрахування, І. Битневський у липні 1950 р. посприяв переведенню більшості першокурсників, яким уже не було місця в київському закладі, до Львівської школи МДБ. 35 осіб за його ж допомогою зарахували до органів внутрішніх справ. Щоправда, 15 курсантів відрахували, не зважаючи на заступництво очільника школи.

Отже, час перебування на посаді начальника навчального закладу добіг свого кінця. І. Битневського звільнили. Утім і тоді — у нелегкі для себе часи, коли абсолютно точно було відомо, що «кар'єрна зірка» закотилася за небосхил, він не охолов до урядових нагород. За дев'ять днів до формального наказу про усунення з посади — 16 грудня 1950 р. Ісидор Михайлович влас-

⁴⁶ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 10874, ч. 3, арк. 22.

норучно подав рапорт на ім'я заступника міністра державної безпеки СРСР генерал-майора М. Синелупова наступного змісту:

«За бездоганну та довголітню службу в органах ВНК–ОДПУ–НКВС–МДБ я своєчасно отримав (тут і далі курсив наш — Авт.) ордени Червоного прапора та орден Леніна. У зв'язку з тим, що у 1949 р. виповнилося 30 років моєї бездоганної роботи в органах, прошу представити мене до чергової нагороди — ордена Червоного прапора»⁴⁷.

Рапорт колишнього начальника школи блукав коридорами МДБ СРСР майже півроку. І нарешті 10 травня 1951 р. вердикт із відмовою у нагородженні за дорученням союзного міністерства державної безпеки було сформульовано у відділі кадрів МДБ УРСР⁴⁸.

Є у справі І. Битневського й інші нереалізовані представлення до державних нагород, зокрема ордена Червоної Зірки. У цьому документі можна побачити його самооцінку, оскільки подібні папери готувалися власноруч, а їх авторів вже не довелося брати участь у бойових діях через відповідний обмежувальний припис перевіряльників:

«За період Вітчизняної війни, перебуваючи на посаді начальника тюремного управління, здійснив велику роботу з відновлення тюремного господарства на території України. Добре виконав завдання з відновлення і організації Української школи НКВС»⁴⁹.

Саме у цих рядках міститься скупа, але чи не єдина у всій справі інформація про діяльність І. Битневського на посаді очільника тюремного управління НКВС УРСР. Якщо так добре все було, то звідки взялося формулювання «як такий, що не впорався»? Упадає в око, що відмова в нагородженні практично збіглася у часі з його звільненням у запас (із залишен-

⁴⁷ ДА СБ України, ф. 12, спр. 10874, ч. 2, арк. 43.

⁴⁸ Там само, арк. 61.

⁴⁹ Там само, ч. 1, арк. 18 зв.

ням у розпорядженні відділу кадрів МДБ УРСР і правом носити форму та погони командирів запасу. — *Авт.*), що сталася в березні 1951 р.⁵⁰

Одним з останніх відчутних здобутків колишнього начальника тюремного управління та керівника спеціалізованого навчального закладу стало отримання ним у 1952 р. диплому про вищу юридичну освіту⁵¹. Навряд чи це втішало 53-річного чоловіка, який, вірогідно, міг би ще працювати. Але доля була невблаганною і залишила його поза активною діяльністю.

У квітні 1952 р. рішенням відділу кадрів МДБ УРСР його залишили на постійному обліку офіцерів запасу органів держбезпеки з можливістю

«використання його у воєнний час на посаді начальника адміністративно-господарського відділу УМДБ області»⁵².

Ця авансована перспектива, мабуть, не дуже втішила Ісидора Михайловича. Утім, дізнатися про це немає змоги, оскільки на цьому його особова справа завершується. Як жив після цього, про що згадував, мріяв, які будував плани на майбутнє офіцер запасу І. Битневський, так і залишилося за лаштунками історії. Досить молодою 24 грудня 1957 р. пішла з життя його дружина⁵³. Та й сам Ісидор Михайлович прожив після того недовго. У 1965 р., коли йому не виповнилося ще й 66-ти років, він помер.

Доля І. Битневського, котрий 30 років присвятив органам державної безпеки, тісно переплетена з історією країни. Кар'єра цієї людини не була винятком, а радше нормою для того часу. Він, як і багато інших його колег, вийшов із народної товщі. Службове сходження Ісидора Михайловича відбувалося поступово — без відчутних злетів чи болючих падінь. Не маючи спеціальної профільної підготовки та відповідної освіти, він обіймав відповідальні посади у відомствах, іноді абсолютно різних за профілем діяльності. На своє щастя, він не потрапив до ле-

щат убивчого механізму терору, що нищив у 1930–1940-х рр. своїх вірних служителів. Як і більшість співробітників органів внутрішніх справ та державної безпеки, виконував приписи начальства, органічно вписуючись у загальне русло. Щоправда, іноді в міру своїх сил і життєвого досвіду намагався коригувати хід подій, як це сталося, приміром, із курсантами очолюваного ним закладу в 1950 р. Такі кроки не були революційним спротивом режиму, а лише виявом простих людських почуттів. І. Битневський — звичайний продукт своєї епохи. Усе, що відбувалося з ним, було характерним для того часу. Цьому сприяла атмосфера в державі, та й у самих органах внутрішніх справ і держбезпеки.

Вронская Т., Ляковская С. Карьера И. Битневского в контексте истории спецслужб советской Украины

В статье авторы исследуют жизненный путь Исидора Битневского — начальника учебного заведения НКВД–МВД–МГБ–КГБ УССР.

Ключевые слова: советские спецслужбы, Исидор Битневский, учебное заведение, тюремный отдел.

Vronska T., Lyaskovska S. Isidor Bitnevskyi's career within the scope of the history of the Soviet secret services of Ukraine

The authors investigated the life story of I. Bitnevskyi, the head of educational institution of NKVD–MVD–MGB–KGB of UkSSR.

Key words: Soviet secret services, Isidor Bitnevskyi, educational institution, prison department.

⁵⁰ ДА СБ України, ф. 12, спр. 10874, ч. 1, арк. 5 зв., 31.

⁵¹ Там само, ч. 1, арк. 2.

⁵² Там само, арк. 71.

⁵³ Там само, арк. 13 зв.